

Socio-geografische en linguïstische variatie in de uitspraak van (r) Een onderzoek in Nederlandse en Vlaamse grote steden

Koen Sebregts, Evie Tops, Renée van Bezooijen, Hans Van de Velde, Roeland van Hout,
Roland Willemyns & Wim Zonneveld

UiL-OTS, Universiteit Utrecht, Trans 10, NL-3512 JK Utrecht, koen.sebregts;

hans.vandevelde; wim.zonneveld@let.uu.nl

CLIN, Vrije Universiteit Brussel, Pleinlaan 2, B-1050 Brussel, evie.tops;

roland.willemyns@vub.ac.be

CLS, Katholieke Universiteit Nijmegen, Postbus 9103, 6500 HD Nijmegen, r.v.bezooijen;

r.v.hout@let.kun.nl

1. Inleiding¹

In Brussel, Utrecht en Nijmegen loopt gezamenlijk onderzoek, gesubsidieerd door het Vlaams-Nederlands Comité, dat beoogt ons inzicht in processen van uitspraakvariatie en uitspraakverandering te verdiepen en op dit terrein nieuwe onderzoeksmethoden te ontwikkelen en uit te testen. Centraal daarin staat /r/, de meest variabele klank in het Nederlandse taalgebied. Een volledig overzicht van de verschillende varianten en hun eigenschappen bestaat nog niet, maar alveolaire en uvulaire trillers, velaire en uvulaire fricatieven, alveolaire taps, approximanten en retroflexe realisaties vloeien in allerlei kleuren en nuances uit de mond van Nederlandse en Vlaamse sprekers. Ondanks die enorme variabiliteit – of misschien net daardoor – is /r/ nauwelijks bestudeerd (De Schutter et al. 1994). Het onderzoeksproject *R-kennen: socio-dialectologische, fonetische en fonologische eigenschappen van /r/ in het Nederlands* hoopt die leemte te vullen en een nauwkeurig beeld te schetsen van zowel de productie van /r/, d.w.z. de wijze waarop de verschillende r-varianten worden gerealiseerd, als de perceptie van /r/, d.w.z. de wijze waarop de varianten van /r/ worden waargenomen, en dit zowel in auditieve zin (welke varianten worden door luisteraars van elkaar onderscheiden) als in evaluatieve zin (wat voor subjectieve reacties roepen deze varianten bij luisteraars op). Meer concreet richt het onderzoek zich op de sociale en geografische distributie van de verschillende varianten van /r/ en op de relatie tussen de articulatorische, akoestische en perceptieve eigenschappen van die varianten. Het onderzoek krijgt een brede empirische basis door gebruik te maken van grote spraakcorpora, die voor een belangrijk deel binnen het onderzoek zelf worden opgebouwd. Voor resultaten van al in het kader van dit project uitgevoerde studies verwijzen we naar Van Bezooijen, Kroezen & Van den Berg (2002), Van Bezooijen & Van den Berg (deze bundel), Goeman & Van de Velde (2001) en Verstraeten & Van de Velde (2001).

In dit artikel presenteren we de opzet en de eerste resultaten van een onderzoek naar socio-geografische en linguïstische variatie in de uitspraak van /r/ in enkele Nederlandse en Vlaamse grote steden. In sectie 2 verantwoorden we de selectie van de steden en de proefpersonen. De variabele (r) en de linguïstische contexten waarin die onderzocht is, worden gedefinieerd in sectie 3. De gebruikte interviewtechniek, dataverwerking en transcriptiemethode worden uiteengezet in sectie 4. De eerste resultaten – beperkt tot Den Haag en Gent – worden gepresenteerd in sectie 5. De bijdrage wordt in sectie 6 afgesloten met enkele voorlopige conclusies.

2. Externe factoren

Voor ons onderzoek hebben we in Nederland de volgende plaatsen geselecteerd: Amsterdam, Den Haag, Leiden, Nijmegen, Rotterdam en Utrecht. Met uitzondering van Nijmegen liggen al deze plaatsen in de Randstad. In Vlaanderen hebben we gekozen voor Antwerpen, Brugge, Gent en Hasselt. Brussel is niet in het onderzoek opgenomen omdat het in deze tweetalige stad (dominant Franstalig) heel moeilijk zou zijn geweest om een representatieve groep Nederlandstaligen te vinden, vergelijkbaar met de informanten uit de andere steden.

Den Haag, Rotterdam, Utrecht en Nijmegen staan in de dialectologie – net als vele andere Nederlandse steden – bekend als plaatsen waar de bevolking met een *huig-r* spreekt (Weijnen 1991). Met *huig-r* bedoelen we achteraan in de mond gevormde realisaties, met een afsluiting of vernauwing in het velaire of uvulaire gebied. De uvulaire trill is daarbij slechts één van de varianten. Aan iedere stad worden specifieke – maar vaak fonetisch vaag omschreven – varianten toegeschreven. Amsterdam wordt traditioneel als een *tongpunt-r* oase gezien (Schatz 1986) en Leiden neemt een aparte plaats in omdat het Leids wordt gekenmerkt door een approximantische realisatie, zowel prevocaal als postvocaal (Wortel 2002).

Vlaanderen is overwegend een *tongpunt-r* gebied. De *huig-r* komt voor in de omgeving van Brussel, in Gent en Brugge, in Limburg en bij de taalgrens (Weijnen 1991). Sinds het begin van de 20^e eeuw heeft de *huig-r* in Gent mogelijkwijze onder invloed van het Frans een spectaculaire opgang gemaakt (De Gruyter 1909) en zou er de voorvariant zelfs volledig verdrongen hebben (Taaldeman 1985). Hoewel ook in Limburg de *huig-r* het meest voorkomt, zou in Hasselt voornamelijk de *tongpunt-r* gebruikt worden (Grootaers & Grauls 1930). Antwerpen is een gebied waar de *tongpunt-r* overheerst, maar deze trend zou volgens De Schutter (1999) binnenkort wel eens een andere wending kunnen nemen. In heel Vlaanderen zien we trouwens dat de *huig-r* haar stigmatisering als spraakgebrek aan het verliezen is (Van de Velde 1996).

Opvallend is dat /r/ – ondanks de grote variabiliteit – een verwaarloosde variabele is in het sociolinguïstische onderzoek naar taalvariatie in het Nederlandse taalgebied en dat in de grote steden in het bijzonder. Met deze studie hopen we meer inzicht te krijgen in de socio-geografische en linguïstische factoren die de uitspraak van /r/ beïnvloeden.

Het onderzoek richt zich op de lokale bevolking. De informanten dienden geboren, opgegroeid en woonachtig te zijn in de betreffende stad, bij voorkeur met ouders die aan dezelfde criteria voldoen. Er worden twee leeftijdscategorieën onderscheiden: tussen 16 en 40 jaar en ouder dan 40 jaar. In iedere leeftijdsgroep wordt gestreefd naar een gelijk aantal mannen als vrouwen. Sociale klasse is geen variabele in dit onderzoek. Door ons onderzoek uit te voeren in de cafetaria's van de plaatselijke HEMA-vestigingen hoopten we een informantengroep aan te boren die behoort tot de plaatselijke arbeiders- of middenklasse. Door een ruime celvulling (minimaal 10 proefpersonen) hoopten we een over de steden vergelijkbare groep proefpersonen te kunnen selecteren. Samengevat worden er dus per stad 40 informanten gestratificeerd voor sekse en leeftijd geïnterviewd. Twee typen spraak zijn in het onderzoek opgenomen, enerzijds wordt aan de informanten gevraagd een woordenlijst voor te lezen en anderzijds wordt hen gevraagd een aantal plaatjes te benoemen (in de tweede conditie is de kans dat het woordbeeld de uitspraak beïnvloedt kleiner). Kortom, in dit onderzoek zijn vier externe factoren betrokken, de herkomst, leeftijd en sekse van de informanten en de wijze van elicitering van de woorden.

In deze bijdrage brengen we verslag uit van het onderzoek in Gent en Den Haag, *huig-r* enclaves temidden van traditioneel *tongpunt-r* gebied. De cellen zijn nog niet helemaal gevuld. Er zijn op dit ogenblik 36 bruikbare interviews afgenomen in Gent en 32 in Den Haag

(zie tabel 1). Het is vooral lastig om jonge mannen te vinden: zij blijken niet tot de doorsnee HEMA-klanten te behoren. We zullen dit oplossen door onze toevlucht te zoeken tot vestigingen van de hamburgerketen McDonalds, een strategie die in andere plaatsen succesvol is gebleken.

Tabel 1: Aantal informanten in Gent en Den Haag, opgesplitst naar sekse en leeftijd

	man		vrouw		totaal
	16-40	40+	16-40	40+	
Gent	6	9	9	12	36
Den Haag	4	7	9	12	32

3. Interne factoren en definitie (r)

De grote verscheidenheid aan /r/-realisaties in het Nederlands is vanuit fonologisch oogpunt om een aantal redenen interessant. Ten eerste is er de vraag of de binnensprekervariatie vrij of systematisch is. Mocht deze systematisch zijn, dan dienen we inzicht te krijgen in de linguïstische principes die de distributie over de verschillende contexten stuurt. Tussensprekervariatie wordt in de fonologische Optimaliteitstheorie gemodelleerd via het verschillend rangschikken van restricties. Daarbij gaan we na of dezelfde groep restricties van toepassing is op de variatie aangetroffen bij verschillende sprekers, en of de gevonden variatie overeenkomt met de voorspellingen van de verschillende rangschikkingen. Dit probleem is ook actueel in het sociolinguïstisch onderzoek. In hun studies naar deletie van de slot-n is stelden Van de Velde & Van Hout (2001a, 2003) vast dat het in de sociolinguïstiek gehanteerde variabele regel model en de gemeenschappelijke grammatica niet van toepassing zijn op deze variabele.

Ook roept de aangetroffen variatie vragen op aangaande modellen van foneemrepresentatie. Wellicht zijn de generalisaties rond het gedrag van /r/ beter te beschrijven door gebruikmaking van auditieve of akoestische *features*, in plaats van op een op articulatie gebaseerde wijze. Tenslotte is het interessant om te zien dat, ondanks de variatie in realisatie, het fonologische gedrag van /r/ wel eenduidig lijkt te zijn. Zo hebben alle r-varianten dezelfde verkleurende effecten op voorafgaande klinkers, met name de lange middenvocalen /e/, /o/ en /ø/. Maar ook de precieze aard van deze verkleuring en het effect op andere klinkers voorafgaand aan /r/ staan nog ter discussie.

Bij de selectie van de items was er in de eerste plaats een kwantitatieve beperking. Afleiders inbegrepen wilden we niet meer dan 45 items opnemen in beide taken, het volledige interview moest immers in een tiental minuten per proefpersoon afgenomen kunnen worden. Daarnaast moesten de items voor de studie van (r) aan de volgende voorwaarden voldoen:

- Om bruikbaar te zijn in een plaatjestaak dienden de items eenvoudig te herkennen, concrete voorwerpen voor te stellen. Voor de plaatjestaak zijn tekeningen gebruikt uit een database van het Max Planck-instituut in Nijmegen. De beschikbaarheid van plaatjes in deze database heeft mede de keus voor de items bepaald. Daarnaast is zoveel mogelijk aangesloten bij woorden die ook in het Goeman-Taeldeman Project, een dialectdatabase bij het Meertensinstituut, zijn opgenomen, omdat het onderzoek in de grote steden ook bedoeld is als een aanvulling op de data in het GTP.

- (r) diende voor te komen in verschillende linguïstische contexten (pre-, inter- en postvocalisch, alleen en in cluster, voorafgegaan of gevolgd door verschillende vocalen).

Woordenlijst (n=29) en plaatjestaak (n=26) bevatten dezelfde items, enkel *beraad*, *beroep* en *suiker* zijn niet opgenomen in de plaatjestaak. De volgende contexten zijn systematisch in het onderzoek opgenomen, tussen haakjes staat het aantal items in de woordenlijst. De items en de bijhorende contexten staan in tabel 2.

- 1) Positie van /r/
 - a) prevocaal (8 items) vs. intervocaal (6 items) vs. postvocaal (15 items).
 - b) binnen de prevocalische context: enkel (r) (2) vs. (r) in clusters (6).
 - c) binnen de intervocalische context: klemtoon voorafgaand aan (r) (2) vs. volgend op (r) (4).
 - d) binnen de intervocalische, pretonische context: r tussen twee volle vocalen (2) vs. r tussen sjwa en een volle vocaal (2).
 - e) binnen de postvocalische context: enkel (r) (5) vs. in clusters (9).
- 2) Consonanten, voorafgaand aan /r/
 - a) labiale (1) vs. coronale (2) vs. dorsale (3) obstruenten.
 - b) obstruent-/r/-clusters (4) vs. s-obstruent-/r/-clusters (2).
- 3) Vocalen, volgend op /r/
 - a) lange (6) vs. korte vocaal (8).
 - b) voor- (5) vs. centrale (2) vs. achtervocaal (7).
 - c) hoge (4) vs. midden- (7) vs. lage vocaal (3).
- 4) Consonanten, volgend op /r/
 - a) labiale (2) vs. coronale (5) vs. dorsale (2) consonanten.
 - b) sjwa-insertiecontexten (4) vs. contexten waarin dit onmogelijk is (5).
- 5) Vocalen, voorafgaand aan /r/
 - a) lange (5) vs. korte (9) vocaal.
 - b) voor- (7) vs. centrale (1) vs. achtervocaal (6).
 - c) hoge (1) vs. midden (7) vs. lage vocaal (6).

De r-varianten die in eerdere literatuur werden onderscheiden (De Schutter et al. 1994, Van de Velde & Van Hout 2001b) vormde de basis voor het scoren van ons materiaal, maar al snel bleek dat het wenselijk was nog meer varianten te onderscheiden. Een overzicht van de varianten met de bijhorende IPA en SAMPA symbolen staat in tabel 3. Ze kunnen in de volgende categorieën gegroepeerd worden:

- Getrilde varianten: de alveolaire of tongpunt-tril (AT) en de uvulaire of huig-tril (UT) vormen de belangrijkste varianten. We onderscheiden ook een vooral postvocaal voorkomende variant waarbij de trilling overgaat in alveolaire (ATAF) of glottale frictie (ATGF). Daarnaast kan de frictie gelijktijdig met het trillen optreden (AFT); dit vinden we ook bij de huig-tril (UFT).

- De alveolaire tap is met het menselijk oor in veel gevallen niet te onderscheiden van een tongpunt-tril waarbij sprake is van slechts één trilling; deze categorieën zijn dan ook samengevoegd in de categorie (TAP).

- Fricatieven: vooral uvulair (UF), soms ook velair (VF), in enkele gevallen ook een postalveolaire fricatief (PAF).

- Approximanten: komen op verschillende plaatsen in de mond voor. In veel gevallen blijkt het onmogelijk om een onderscheid te maken tussen de palatale, retroflexe en velaire plaatsen van articulatie (experts stemmen niet overeen), daarom hebben we die varianten samengebracht in de categorie CAP. Wel zijn deze approximanten goed te onderscheiden van de alveolaire (AAP) en uvulaire (UAP), alsmede van de palatale *glide* [j] (PAG). Tenslotte is er een tweede uvulaire approximant met een nauwere constrictie (NUAP), maar zonder dat er afsluiting en hoorbare frictie is zoals bij de UF.

Tabel 2: Verdeling van de items over de contexten (woordenlijst)

	Syllabe positie	Klemtoon	Voor-gaande consonant		Volgende consonant				Voorgaande vocaal						Volgende vocaal														
			Klemtoon		Voor-gaande consonant		Volgende consonant		Lang			Kort			Lang			Kort											
			rV	Vr	L	C	D	L	C	D	Hoog voor	ar	midden	laag	vr	ct	ar	hoog voor	spr	rmd	vr	ct	ar	hoog voor	spr	rmd	vr	ct	ar
<i>riem</i>	X	X																											
<i>rok</i>	X	X																											
<i>brood</i>	X	X	X																										
<i>trein</i>	X	X	X	X																									
<i>strik</i>	X	X	X	X																									
<i>krak</i>	X	X	X	X	X																								
<i>gras</i>	X	X	X	X	X																								
<i>schrift</i>	X	X	X	X	X																								
<i>beroep</i>	X*	X	X	X	X										X														
<i>beraad</i>	X*	X	X	X	X										X														
<i>graf</i>	X*	X	X	X	X									X															
<i>bureau</i>	X*	X	X	X	X										X														
<i>sturen</i>	X*	X	X	X	X										X														
<i>beren</i>	X*	X	X	X	X										X														
<i>arm</i>	X	X	X	X	X										X														
<i>harp</i>	X	X	X	X	X										X														
<i>kerk</i>	X	X	X	X	X										X														
<i>berg</i>	X	X	X	X	X										X														
<i>paard</i>	X	X	X	X	X										X														
<i>bord</i>	X	X	X	X	X										X														
<i>kaars</i>	X	X	X	X	X										X														
<i>kers</i>	X	X	X	X	X										X														
<i>worst</i>	X	X	X	X	X										X														
<i>hoer</i>	X	X	X	X	X										X														
<i>peer</i>	X	X	X	X	X										X														
<i>schaar</i>	X	X	X	X	X										X														
<i>suiker</i>	X	X	X	X	X										X														
<i>emmer</i>	X	X	X	X	X										X														
<i>harnas</i>	X	X	X	X	X										X														

* woordintern

** context met mogelijke sjwa-insertie

*** volgende consonant niet in dezelfde syllabe

Gebruikte afkortingen:

O

onset

C

coda

rV

(r) in beklemtoonde syllabe

Vr

(r) na beklemtoonde syllabe

L

labiaal

C

coronaal

D

dorsaal

centraal

achter

gespreid

gerond

ct

ar

spr

rmd

labiaal

coronaal

dorsaal

voor

L

C

D

Vr

onset

coda

labiaal

coronaal

dorsaal

voor

ct

ar

spr

rmd

- Klinkers: vocalische r-varianten komen tevens met meerdere plaatsen van articulatie voor. We onderscheiden een centrale klinker ofwel sjwa (SJWA), een meer open voorvocaal (E) en een open achtervocaal (A). Daarnaast kan sprake zijn van 'r-kleuring' van de aan /r/ voorafgaande vocaal (COL), meestal in de vorm van centralisering en/of verlenging.
- Ten slotte onderscheiden we nog twee varianten waarbij sprake is van r-deletie. Eén die gepaard gaat met palatalisatie van de op /r/ volgende consonant (PAL) en één waarbij geen enkel spoor van de r wordt aangetroffen. (NUL).

Tabel 3: Overzicht varianten (r)

Afkorting	IPA	SAMPA	Omschrijving
AT	ɹ	r	alveolaire of tongpunt-tril
AFT	ɹ̥	r'	frictie gelijktijdig met alveolaire tril
ATAF	ɹ̥ɹ̥	r-s	tongpunt-tril die overgaat in alveolaire frictie
ATGF	ɹ̥̥	r-h	tongpunt-tril die overgaat in glottale frictie
UT	{	R\	uvulaire of huig-tril
UFT			frictie gelijktijdig met huig-tril
TAP	p	4	alveolaire tap
PAF	ɹ̥	S	postalveolaire fricatief
VF	ɹ̥	x	velaire fricatief
UF	ɹ̥ [®]	X R	uvulaire fricatief
GF	ɹ̥	h	glottale fricatief
AAP	ɹ̥	r\	alveolaire approximant
CAP			centrale approximant
UAP	ɹ̥ ^{®4}	R_o	uvulaire approximant
NUAP			uvulaire approximant met nauwere constrictie
PAG	ɹ̥	j	palatale glide
SJWA	↔	@	centrale klinker ofwel sjwa
E	E	E	open voorvocaal
A	A	A	open achtervocaal
COL	ɹ̥	`	r-kleuring van de aan /r/ voorafgaande vocaal
PAL	ɹ̥	'	r-deletie met palatalisatie van de op /r/ volgende consonant
NUL	∅	∅	Nulrealisatie

4. Methode

Zoals gezegd vond de dataverzameling plaats via een interview, dat bestond uit twee delen: het benoemen van plaatjes gevolgd door een woordenlijst die de informanten moesten voorlezen. De plaatjes werden in groepjes van zes aangeboden op losse bladen. Zowel voor de plaatjestaak als de woordenlijst zijn vier verschillende volgordes gebruikt om volgorde-effecten te vermijden.

De items uit tabel 2 zijn zowel in de woordenlijst als in de plaatjestaak gemengd met een aantal afleiders. Het totale aantal items dat door middel van plaatjes wordt geëliciteerd komt hiermee op 41: 26 r-items en 15 r-loze afleiders. Het totale aantal voorleeswoorden komt op 43: 29 r-items (26 identiek aan de plaatjes, aangevuld met *beroep*, *beraad* en *suiker*) en 15 r-loze afleiders.

Alle interviews zijn afgenomen door de eigenlijke uitvoerders van dit project, d.w.z. Evie Tops, een jonge vrouwelijke onderzoeker, oorspronkelijk afkomstig uit Antwerpen voor het Vlaamse gedeelte, en Koen Sebregts, een jonge mannelijke onderzoeker uit Tilburg voor

de interviews in Nederland. De interviews in Gent en Den Haag zijn afgenomen in de cafetaria's van de respectieve HEMA-vestigingen op de Korenmarkt en in de Marktstraat.

De spraak van de proefpersoon werd opgenomen op DAT met een draagbare TASCAM DA-P1 recorder en een AKG C420 hoofdmicrofoon. Door een richtingsgevoelige hoofdmicrofoon te gebruiken, hebben we opnames kunnen maken van een redelijk goede kwaliteit, waarbij het achtergrondgeluid tot een aanvaardbaar niveau beperkt blijft en de afstand tussen de mond van de spreker en de microfoon constant is.

De mono-opnames zijn op een PowerMacintosh G4 met een Audiomedia III PCI geluidskaart en Pro Tools LE software gedigitaliseerd en met dezelfde software gedownsampled tot 16 kHz (16 bits). Dan zijn uit het geluidbestand waar mogelijk achtergrondgeluiden en andere woorden dan de items (zie tabel 2) voor dit onderzoek verwijderd. Ten slotte zijn de beide onderdelen van het interview (plaatjes en woordenlijst) in afzonderlijke geluidsbestanden opgeslagen.

Alle voorkomens van (r) zijn door de uitvoerders van dit project getranscribeerd. Daarbij zijn geregeld bijeenkomsten gehouden met transcriptie-experts en de projectbegeleiders om de verschillende r-varianten (tabel 3) te kunnen definiëren en ze systematisch te leren onderscheiden. Vervolgens zijn de twee transcripties met elkaar vergeleken. Waar er geen overeenstemming was, hebben de uitvoerders samen geluisterd en een consensustranscriptie gemaakt. In gevallen waar ze het niet eens raakten, zijn fonetische experts ingeschakeld om mee de knopen door te hakken.

5. Resultaten

In tabel 4 staan voor Gent en Den Haag de absolute en relatieve frequentieverdelingen van de onderscheiden varianten, opgesplitst naar context (pre- vs. postvocalisch). Voor deze analyse zijn de intervocalische contexten niet meegenomen in de categorie 'prevocaaal'. Ook de items met (r) na dorsale fricatief zijn buiten de analyse gebleven (gras, schrift). In de categorie 'postvocaal' is de sjwa-insertiecontext buiten beschouwing gelaten, alsmede het item *harnas*, dat als enige een woordinterne postvocalische (r) bevat. De voor de analyses gebruikte items staan cursief in tabel 2. In alle analyses zijn de twee spreekstijlen samengenomen.

In beide steden domineren de achtervarianten (met name UT, UFT en UF), al komen in Gent de voorrealisaties (met name AT en ATAF) veel meer voor dan verwacht op grond van de literatuur (Taeldeman, 1985). Een vergelijking tussen de contexten laat verder een verschuiving zien van getrilde varianten in prevocalische positie (beide plaatsen) naar fricatieven (Gent, e.g. UF) en approximanten (Den Haag, e.g. CAP) in de postvocalische context. In Den Haag is in postvocalische positie een grote verscheidenheid aan (meest vocalische) realisaties zichtbaar, terwijl de prevocalische context juist een relatief grote uniformiteit laat zien.

Een idee over de sprekergebondenheid van varianten krijgen we op basis van de gegevens in tabel 5. Daarin staan voor Gent en Den Haag de relatieve aantallen sprekers bij wie een variant voorkomt. Zoals verwacht staan de achtervarianten in Den Haag erg sterk (Elias 1977) terwijl ook centrale realisaties er in trek zijn, slechts één informant heeft de centrale approximant niet in zijn r-assortiment. De uvulaire fricatieven en trills zijn in Gent dominant aanwezig, maar we wijzen erop dat er toch relatief veel voorvarianten worden gebruikt, maar liefst 42% van de informanten gebruikt (in verschillende mate) een alveolaire tril. Een aantal varianten blijken in Den Haag en/of in Gent niet of nauwelijks voor te komen. Voor Den Haag zijn dat bijna uitsluitend voorvarianten, terwijl het in Gent vooral vocalische realisaties zijn die ontbreken.

Tabel 4: Frequentieverdeling varianten opgesplitst naar Gent en Den Haag en naar context op basis van 6 items prevocaal en 10 items postvocaal.

	Gent prevocaal		Gent postvocaal		Den Haag prevocaal		Den Haag postvocaal	
	n	%	n	%	n	%	n	%
AT	59	15.6	57	8.4	1	0.3	1	0.2
AFT	4	1.1						
ATAF			66	9.8				
ATGF			5	0.7				
UT	90	23.9	23	3.4	192	60.8	19	3.2
UFT	100	26.5	240	35.6	8	2.5	8	1.3
TAP	26	6.9	30	4.4				
PAF			9	1.3				
VF			2	0.3				
UF	68	18	216	32	71	22.5	19	3.2
GF							2	0.3
AAP	1	0.3	1	0.1			1	0.2
PAG							9	1.5
CAP			1	0.1			413	68.7
UAP	5	1.3	13	1.9	3	0.9	19	3.2
NUAP	24	6.4	6	0.9	42	13.3	8	1.3
SJWA			1	0.1			36	6
E							7	1.2
A							9	1.5
COL							15	2.5
PAL							7	1.2
NUL			5	0.7			28	4.7
totaal	377	100	675	100	316	100	601	100

Tabel 5: Relatieve aantallen (in %) sprekers bij wie een variant voorkomt, opgesplitst naar Gent (n=36) en Den Haag (n=32)

Variant	Gent	Den Haag	Variant	Gent	Den Haag
AT	42%	6%	AAP	8%	3%
AFT	33%	0%	PAG	0%	19%
ATAF	11%	0%	CAP	3%	97%
ATGF	8%	0%	UAP	56%	53%
UT	72%	97%	NUAP	67%	88%
UFT	78%	38%	SJWA	3%	56%
TAP	36%	0%	E	0%	16%
PAF	11%	0%	A	0%	19%
VF	14%	0%	COL	0%	34%
UF	81%	88%	PAL	0%	16%
GF	0%	6%	NUL	8%	41%

Om beter inzicht te krijgen in intrasprekervariatie, bekijken we nu hoeveel varianten er bij iedere spreker voorkomen (tabel 6). Opvallend is dat er geen enkele spreker is die maar één variant heeft en slechts één informant gebruikt er twee. Ruim de helft van de Hagenezen

vertoont extreme variatie (7 à 13 varianten), maar ook in Gent is de intraspreekervariatie hoger dan verwacht: 70% van de Gentse informanten gebruikt meer dan vijf r-varianten.

Tabel 6: Spreiding van de sprekers op basis van de intraspreekervariatie opgesplitst naar Gent (n=36) en Den Haag (n=32)

	Gent		Den Haag	
	n	%	n	%
minimale variatie: 2 varianten	0	0,0%	1	3,1%
redelijke variatie: 3-4 varianten	11	30,5%	9	28,1%
veel variatie: 5-6 varianten	19	52,8%	4	12,5%
extreme variatie: 7+ varianten	6	16,7%	18	56,3%
totaal	36	100,0%	32	100,0%

Om de rol van de externe factoren stad, leeftijd en sekse in de realisatie van (r) verder te onderzoeken hebben we indexscores berekend voor articulatieplaats (RACHTER) en mate van constrictie of consonantiteit (RCONS). Bij de berekening van de indexscores (0-100) zijn de volgende waarden gehanteerd:

(RACHTER): 0: voor: AT + TAP + AAP + PAG + ATAF + AFT + E + ATGF + PAF

50: midden: SJWA

100: achter: UT + UF + UAP + UFT + VF + H + A + UF

Buiten beschouwing gelaten: NUL, COL, PAL

(RCONS): 0: geen afsluiting / vocalisch: SJWA + E + A + COL

50: vernauwing / approximantisch: AAP + UAP + CAP + PAG + NUAP

100: constrictie / consonantisch: AT + UT + TAP + ATAF + AFT + UFT + VF + UF + PAF + ATGF. Buiten beschouwing gelaten: NUL en PAL

We bekijken de indexscore voor (RACHTER) in detail om te kunnen bepalen of binnen sprekers voor- en achterrealisaties gecombineerd worden (zie tabel 7). Er is een duidelijk verschil tussen Gent en Den Haag. Een derde van de Haagse informanten heeft enkel achtervarianten, de rest van de sprekers zijn dominant achter. De helft van de Gentse sprekers heeft uitsluitend een huig-r, maar meer dan 15% heeft uitsluitend een tongpunt-r, en 30% gebruikt tongpunt-r en huig-r (in verschillende mate) door elkaar.

Tabel 7: Spreiding van de sprekers op basis van de index van articulatieplaats opgesplitst naar Gent (n=36) en Den Haag (n=32)

RACHTER	Gent		Den Haag	
	n	%	n	%
alleen voor: index = 0	6	16,7		
dominant voor: 0 < index < 20	2	5,6		
gemengd: 20 < index < 80	3	8,3		
dominant achter: 80 < index < 100	6	16,7	20	62,5
alleen achter: index = 100	19	52,8	12	37,5

Tenslotte zijn er variantie-analyses gedraaid op de indexscores, apart voor de woordenlijst en de plaatjestaak, met als onafhankelijke variabelen stad, leeftijd en sekse. De resultaten daarvan zijn volkomen parallel en zowel voor (RACHTER) als (RCONS) zijn er enkel significante ($p < 0.5$) verschillen voor de factor stad. (r) wordt in Den Haag (plaatjes: 94.15, woordenlijst: 96.37) meer naar achteren gerealiseerd dan in Gent (pl: 74.66, wl: 73.51) (pl: $F=6.895$, $df=1,66$, $p=.011$; wl: $F=9.366$, $df=1,66$, $p=.003$) en de mate van constrictie is sterker in Gent (pl: 97.69, wl: 97.51) dan in Den Haag (pl: 66.23, wl: 67.78) (pl: $F=235.367$, $df=1,66$, $p=.000$; wl: $F=253.793$, $df=1,66$, $p=.000$). Er is geen enkel effect van de factoren

leeftijd en sekse. Op dat vlak zijn er geen aanwijzingen dat er in een van beide steden sprake is van taalverandering.

6. Conclusie

In Den Haag komen bijna uitsluitend varianten van de *huig-r* voor. De articulatiewijze is er sterk contextgebonden (approximanten postvocaal, fricatieven en trilklanken prevocaal) en er is op dat vlak grote intrasprekervariatie. Ook in Gent domineert de *huig-r* maar de tongpunt-*r* komt er aanzienlijk meer voor dan verwacht. We hebben echter geen duidelijke aanwijzingen dat het hier om taalverandering gaat: er zijn geen gegevens uit het verleden die aantonen dat de tongpunt-*r* in de loop van de 20^e eeuw volledig uit de Gentse omgangstaal verdwenen zou zijn. Verder onderzoek – waarvoor de data al grotendeels verzameld zijn – zal meer inzicht verschaffen in de verspreiding van *huig-r* en tongpunt-*r* in Gent en omgeving.

Noten

¹ Dit onderzoek wordt gefinancierd door het Vlaams-Nederlands Comité van FWO-Vlaanderen en NWO. Wij danken ook hartelijk de bedrijfsleiders en medewerkers van de HEMA-vestigingen die welwillend hun medewerking aan dit onderzoek hebben verleend.

Literatuurlijst

- Collins, B. & I. Mees (1996). *The Phonetics of English and Dutch*. Leiden: E.J. Brill.
- De Gruyter, J.O. (1909). *Het Gentse dialect. Klank- en vormleer*. Ongepubl. proefschrift Rijksuniversiteit Gent.
- De Schutter, G. (1999). "Het Antwerps. Een schets van zijn evolutie tussen 1898 en 1998." *Honderd jaar stadstaal*, Antwerpen, Amsterdam: Contact.
- De Schutter, G., J. Taeldeman & A. Weijnen (red) (1994). *R: zes visies op een kameleon*. Taal en Tongval, themanummer 7.
- Elias, M. (1977) Plat Haags. Een verkennend onderzoek naar enkele aspecten van het taalgebruik en de taalattitudes van mannelijke Hagenaars in en om de Schilderswijk. *Publikaties van het Instituut voor Algemene Taalwetenschap*, 15.
- Goeman, T. & H. Van de Velde (2001). "Linguistic and geographical co-occurrence constraints on /r/ and /f/ in Dutch dialects". In H. Van de Velde & R. Van Hout (eds.), pp. 91-112.
- Grootaers L. & J. Grauls (1930) *Klankleer van het Hasseltsch Dialect*. Leuven: De Vlaamsche drukkerij.
- Schatz, H.F. (1986). *Plat Amsterdams in its social contexts. A sociolinguistic study of the dialect of Amsterdam*. Amsterdam: P.J. Meertens-Instituut.
- Taeldeman, J. (1985). *De klankstructuur van het Gentse dialect. Een synchrone beschrijving en een historische en geografische situering*. Gent: Universa.
- Stroop, J. (1989) *Poldernederlands. Waardoor het ABN verdwijnt*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Van Bezooijen, R., S. Kroezen & R. van den Berg (2002 te verschijnen). "Front approximant /r/. A new and vigorous change in Dutch". H. Broekhuis & P. Fikkert (eds.), *Linguistics in the Netherlands 2002*. Amsterdam: John Benjamins.
- Van Bezooijen R. (2002). "De *huig-r* in het Nederlands: routes en mechanismes". In: T. Koole, J. Nortier & B. Tahitu (eds.). *Bundel artikelen bijeengebracht voor de Vierde Sociolinguïstische Conferentie*.
- Van de Velde, H & R. van Hout (2001a, te verschijnen). "Sprekertypeologie voor de slot-n in het Standaard-Nederlands". In H. Ryckeboer, L. Draye & J. Stroop (red.), *Taal en Tongval* themanummer 14.

- Van de Velde, H. & R. van Hout (eds.) (2001b). *'r-atics: sociolinguistic, phonetic and phonological characteristics of /r/*. Speciaal nummer van *Etudes & Travaux* 4, ILVP, Bruxelles
- Van de Velde, H. (1996). *Variatie en verandering in gesproken Standaard-Nederlands (1935-1993)*. Proefschrift Katholieke Universiteit Nijmegen.
- Van de Velde, H. & R. van Hout (2003, te verschijnen). "De deletie van de slot-n". *Nederlandse Taalkunde* 8.
- Verstraeten, B. & H. Van de Velde (2001). "Socio-geographical variation of /r/ in Dutch". In H. Van de Velde & R. Van Hout (eds.), pp. 45-61
- Weijnen, A. (1991). *Vergelijkende klankleer van de Nederlandse dialecten*. 's Gravenhage: SDU Uitgeverij.
- Wortel, D. (2002). *Leids. Taal in stad en land*. Den Haag: Sdu.